

Ett inlägg i diskussionen om *æftir* och *at* — med anledning av en artikel av Lena Peterson

I festskriften *Mål i sikte* (Elmevik 1996) har Lena Peterson skrivit en uppsats som diskuterar det varierande bruket av de runsvenska prepositionerna *æftir* och *at* (Peterson 1996). Hon tror inte på den betydelskillnad som jag pläderat för, nämligen att *at* i minnesformlerna skulle vara kopplat till en vidare personkrets utanför kärnfamiljen (Herschend 1994). Med en egen undersökning leder hon diskussionen just på den här punkten vidare mot en slutsats, att den ordning i vilken minnesformlernas personer uppträder helt enkelt är den i ifrågasvarande samhälle etablerade hierarkiska ordningen, medan man i den semantiska frågan måste hålla sig till att orden är synonymer. Jag tycker fortfarande att den senare frågan är intressant inte minst mot bakgrund av Lena Petersons uppsats.

I min diskussion var bruket av *æftir* och *at* exempel på ett mycket omedvetet ordval. Det hörde ihop med en undersökning som skulle visa egenheter i såväl medvetna som omedvetna ordval i runstens-texter samt att dessa speglade något olika förhållningssätt till familjen som informell institution. Tidigare i det aktuella kapitlet hade betydelsen av mer medvetna val diskuterats. Genom att följa innebörden av det medvetna och mycket normerade ordbruket in i de omedvetna ordvalen skulle det visas att det förra inte var tomma klichéer utan uttryck för djupgående kulturella preferenser (Herschend 1994: 63 ff.).

Med en bild från dagens språkbruk kan man säga att jag i fallet *æftir* och *at* intresserade mig för en skillnad så liten som den mellan *före* och *innan* — en skillnad de flesta finner poänglös men som kanske ändå några, medvetet eller omedvetet, upprätthåller, t.ex. i uttryck som "före jul" och "innan jul". Av exemplet förstår man också varför jag valde att gå från det medvetna till det omedvetna. Om man nämligen börjar med att fråga människor om deras bruk av *före* och *innan*, så har man många att fråga och lång väg att gå innan man kan uttala sig om

prepositionernas korrelation med t.ex. socialgrupper eller sociala värderingar. Runstenstexterna är naturligtvis inget representativt urval om man syftar till denna typ av undersökning.

För att belägga en betydelskillnad såg jag närmare på de stenar i Mälardalen som antingen hade resarformeln *æftir .. ok æftir* eller formeln *æftir .. ok at*. Det visade sig att de avlidna som man kom ihåg i första ledet inte tillhörde samma grupper i båda formlerna och att även de som man kom i håg i andra ledet skilde sig åt. Lena Peterson undersökte i sin tur formeln *at .. ok at*. Hon räknade upp de få texter som följde formeln *at .. ok æftir* och föreslog att skillnaden mellan de ihågkomna i första och andra ledet var en fråga om personers rang inom familjen. "Far kommer alltid först" för att uttrycka det enkelt. Lena Peterson är böjd att instämma i Rune Palms konstaterande att *at* finns för att det är kort och praktiskt (Palm 1992: 232).

Mönster

Med Petersons artikel som grund kan vi nu för Mälardalens del intressera oss för alla fyra varianterna av dubbelformel och till en början konstatera att om *æftir* och *at* är synonyma, så skall de ihågkomna förhålla sig likadant till *æftir .. ok æftir* som till *at .. ok at*. Så är dock inte fallet. Det är tydligt (tabell 1; fig. 1) att formlerna i första ledet har en övervikt för familjens mest centrala medlem, men denna tendens är mycket mera markant när formeln är *at .. ok at*. *Æftir .. ok æftir* implicerar fler kategorier av viktiga personer, d.v.s. personer ihågkomna i första ledet. Så borde det inte ha varit om formlerna varit synonyma.

Ser vi nu i stället på tendensen i de två återstående formlerna upp-täcker vi att de ihågkomna i första ledet när formeln är *æftir .. ok at* tillhör kärnfamiljens främsta än tydligare än vad som var fallet vid formeln *at .. ok at*. I de få exemplen på formeln *at .. ok æftir* är det emellertid tydligt, att de ihågkomna i första ledet inte tillhör familjens manliga överhuvuden. Det saknas fäder och husbönder i förhållande till antalet bröder och människor som endast är namngivna (tabell 2; fig. 2).

Om vi då sammanfattar hur den i första ledet ihågkomna förhåller sig till familjens hierarki, så som den uttrycks av termerna på runstenarna, så bildar de fyra formlerna ett enkelt mönster:

Æftir .. ok at är den formel som tydligast skiljer ut far och make, 14 av 16 möjliga, d.v.s. 88 %.

At .. *ok at* gör det något mindre tydligt, 12 av 17 möjliga, d.v.s. 71 %.

Æftir .. *ok æftir* betonar än mindre faderns och makens betydelse, 16 av 29 möjliga, d.v.s. 55 %.

At .. *ok æftir* slutligen betonar inte alls kärnfamiljens spets, 1 av 7 möjliga, d.v.s. 14 %.

Med reservation för att talen är små är den fallande tendensen tydlig. Ser man i stället till de personer som man kommer i håg i andra ledet, så bildar talen ett annat mönster. Vad som framförallt är tydligt är att de som bara nämns med namn har blivit flera, 13 individer i tabell 3 mot 4 i tabell 1 och 2 tillsammans. Dessutom måste man införa en stor grupp, 16 individer, bestående av övriga familje- och samhällsmedlemmar. Denna grupp var inte nödvändig då det gällde att klassificera de ihågkomna i första ledet, ty där fanns det blott en enda person, en morbror, att ta hänsyn till (tabell 1).

Det är också tydligt, med tabell 1 och 2 jämförda med tabell 3, att far och make inte är så vanliga, att söner är lika vanliga i båda grupperna samtidigt med att bröderna är betydligt flera bland det andra ledets ihågkomna. Jag tror att man skall slå ihop far och make, låta bror, maka, dotter och mor ingå i samma grupp och till sist bilda en grupp av personer enbart nämnda med namn, allt för att se en tendens (tabell 4; fig. 3).

Tabeller och diagram över de ihågkomna i andra ledet visar en svagare tendens än motsvarande framställningar av tendensen för de ihågkomna i första ledet. Man kan dock säga att när *at* är formelns andra preposition, så hör den ihågkomna i andra ledet framförallt till de medlemmar av familjen som har lägre rang, eller också är den ihågkomna en av de övriga, de som bara är namn för oss. När *æftir* är formelns andra preposition finns det en tendens, även om den är svag (tabell 5; fig. 4), till att även far och make kan stå i andra ledet.

Nu när de empiriska mönstren är utredda kan man fråga sig, om de innebär semantiska skillnader i bruket av *at* och *æftir*.

Tolkning

Generellt sett gäller det att den person som nämns i andra ledet sällan är identisk med familjens främste manliga individ. Men det är den som står i första ledet. Detta förhållande är tydligast när den första prepositionen är *æftir* och den andra *at* (tabell 1). Den logiska konsekvensen

av detta, nämligen att familjens spets bör stå starkare i andra ledet när *at* är det första och *æftir* det andra, tycks i princip stämma in på materialet (tabell 3). Talen är små, men tillsammans med det förhållandet att *æftir* .. *ok æftir* inte återspeglar samma relation till de avlidna som *at* .. *ok at* innebär fördelningarna dock att de två prepositionerna på 1000-talet i Mälardalen inte var synonyma för de människor som fann för gott att använda båda orden. Man kan fortfarande hävda att det är det praktiska som styr valet av preposition. Därvid tvingas man dock att inse att praktiken kan ha en tydlig social slagsida. Just det, social praktik, gör skillnaden mellan *æftir* och *at* intressant. Praktiska liksom naturliga skäl är emellertid dåliga förklaringar.

Nu gäller det alltså att tolka skillnaden i det sätt varpå prepositionerna förhåller sig till familjens fader. Formeln *at* .. *ok at* är den som tydligast skiljer ut fadern från resten, eftersom fadern dominerar första ledet medan övriga helt dominerar det andra (tabell 6). Det är dessutom så att beteckningar för fadern är vanligare och mer polariserade, när de kommer efter *at* än när de kommer efter *æftir* (tabell 7).

En person som nämns som fader i en runinskrift kan samtidigt vara överhuvud för olika typer av släkt eller familj. När man å andra sidan nämner en person som make eller husbonde, så pekar man ut kärnfamiljens manliga överhuvud, eftersom en kärnfamilj består av far och mor (make/maka) och barn. Ser vi nu på hur ofta maken förekommer efter de båda prepositionerna, så är han mycket vanligare efter *æftir* än efter *at*. Intrycket förstärks när man även tar hänsyn till maken, som är litet vanligare efter *æftir* (tabell 7).

Sett i detta perspektiv blir det naturligt att söner oftare nämns efter *at* än efter *æftir*, ty den typ av familj, som förbinds med prepositionen *at*, är den vari främst far och son är viktiga, d.v.s. den patrilinära släkten, medan far och make/maka är viktigare i den familj som *æftir* relaterar sig till. En sådan familj är just en kärnfamilj. Nu är det naturligtvis så att båda de familjer som kan skönjas i materialet är släktbundna kärnfamiljer, den ena dock uppenbart mera än den andra.

Det betydelsefulla i att vara far/make speglar hustruns lojalitet med sin man och leder till slut till det folkligt satiriska uttrycket att "hvad fatter gør, det er altid det rigtige!". Elisabet Vestergaard har i ett flertal analyser av dikter relaterade till den äldre Eddan visat att denna lojalitet tillhör en medeltida snarare än en förhistorisk ideologi (Vestergaard 1984; 1986; 1989; 1992). Även Gro Steinslands analys av det heliga bröllopet ger vid handen att den yngre järnålderns äktenskapliga balans inte byggde på hustruns obrottsliga lojalitet med sin man

(Steinsland 1990; 1991). Som gift var en kvinna i yngre järnålder fortfarande faderns dotter och också sina bröders syster och söners mor.

Nu är det rimligt att gå ett steg vidare, att intressera sig mer för husbonden och eftersöka de runstenstexter i Mälardalen som innehåller antingen *at* och *bondi* eller *æftir* och *bondi*, för att undersöka förhållandet mellan *bondi* och de båda prepositionerna.¹

Då finner man, när man ser till den primära formeln, att uttrycket "NN .. *at* NN *bonda sinn*" uppträder 5 gånger medan uttrycket "NN .. *æftir* NN *bonda sinn*" uppträder 24 gånger. I texter med bara *en* formel är det 3 *at bonda* och 12 *æftir bonda*. Även om man tar hänsyn till att *æftir* är ett vanligare ord än *at* är överrepresentationen så stor att en betydelseskillnad är sannolik.

Går vi vidare och undersöker texter med två sidoordnade formler, där *bondi* förekommer i den andra formeln, eftersom det bara finns *ett* fall (Sö14) av sidoordnade formler där *bondi* hör till den första, så får vi det resultat som framgår av tabell 8. Har man använt *at* i den första formeln, så kan man inte använda *æftir bonda* i den andra. Det omvända går däremot bra. Tabell 8 visar att det kan vara hugget som stucket om man säger *at* eller *æftir* om sin far, bara hans hustru använder samma preposition. När å andra sidan de två orden möts kan man inte längre ha *at fadur* i den första formeln och *æftir bonda* i den andra. Det passar sig uppenbart inte och vi kan konkludera att en kvinna inte befinner sig "efter" sin make/husbonde på samma sätt som en son befinner sig "efter" sin far. Det är rimligt att säga att sonen tar över efter sin far, d.v.s. markerar sig som familjeöverhuvud, medan hustrun har lämnats kvar efter sin make som änka. Skillnaden för tankarna dels till den som tar arv (t.ex. Sawyer 1988) efter sin far, visserligen i social snarare än lagteknisk mening, dels till den make som lämnar efter sig sin hustru. Det är än en gång kvinnan som mannens hustru som skymtar fram i kontrasten mellan prepositionerna.

Skillnaden i användningen av de två orden leder till slut till en tolkning som framhäver att ordbruket — valet mellan *æftir* och *at* — kommit att influeras av det kulturmöte som präglar Mälardalen på 1000-talet. Därvid är *æftir* den nya tidens språkbruk, det inom vilket

¹ *At* och *bondi* = Sö14, Sö31, Sö198, Sö288, Sö297, U 30, U44, U136, U142, U173, U210, U332, U351, U390, U412, U445, U461, U462, U463, U485, U687, U908, U957, U961, U977, U1044, U1083, U1095, U1151, U1162. *Æftir* och *bondi* = Sö94, Sö116, U25, U62, U114, U131, U277, U294, U310, U317, U318, U329, U330, U331, U421, U460, U465, U478, U532, U617, U622, U633, U637, U641, U854, U878, U919, U1111, U1116, U1120, UFV1953:263, UFV1972:172, UFV1976:99.

man tenderar att något mer jämställa de ihåtkomna och betona just kärnfamiljen och dess överhuvud. När *æftir* kontrasteras mot det ord som kanske bara regionalt under några generationer kommit att förknippas med en äldre familjeuppfattning och i förlängningen med en förgången samhällsordnings sätt att minnas, nämligen prepositionen *at*, då förstärker *æftir* faderns och makens position.

Formuleringen *æftir fadur .. ok .. at bonda* är ett uttryck för samma tendens och den är vanligast i en framskriden del av 1000-talet, eftersom ca 58 snarare än förväntade ca 32 procent av texterna kan stildateras till Gräslunds Pr4 och Pr5 (1992).

Det är tydligt att bruket av *æftir* och *at* bl.a. har något med brukarens sociala ställning vis à vis det avlidna familjeöverhuvudet att göra. Likaså har det något att göra med innehållet i begreppet *make/husbonde*. Det är en rimlig hypotes att *æftir* tydligare än *at* hänger ihop med den nya grundläggande samhällsordningen, där fadern är *make*, kärnfamiljens far, i högre grad än han är sina söners upphov. Samtidigt är det uppenbart att gränsen mellan prepositionerna varit flytande. Satirens "fatter" har ännu inte sett dagens ljus.

Jag tror att bruket av *æftir* i kontrast mot *at* ytterst är influerat av religionsbytet. Hela syftet med min bok var att visa hur detta ideologiska byte på olika mer eller mindre subtila sätt kom till uttryck i runstenarna i Mälardalen. Därvid såg jag runstenstexterna i Rönö härad, Södermanland, som ett eko av ideologiska uppfattningar, vilka hörde den yngre järnåldern och den äldre vikingatiden till. Texterna kring Fresta i sydöstra Uppland, som ställdes mot dem från Rönö, speglade en ny tids värderingar.

Lena Peterson har i sin undersökning pekat på att skillnaden mellan personerna i första och andra ledet i dubbelformler motsvarar en skillnad i social position. Så är det i första hand och i den formulering Lena Peterson tog upp. Ett sådant mönster upphäver emellertid inte det karakteristiska i de övriga.

En väsentlig och tydlig kontrast mellan orden finns fortfarande i de två formuleringar som jag diskuterade i avsnittet *The Choice of Words* (Herschend 1994: 90 ff.). Den diskussionen kan synas kortfattad och svår att tillgodogöra sig, om man går direkt till avsnittet, men den blir enklare att förstå om man inte ser det som fristående, utan som det vilket kommer efter avsnittet *The Family* (Herschend 1994: 80 ff.), ty däri kommer samma slutsatser fram mot bakgrund av mera medvetna ordval. Det hindrar dock inte att analysen av de fyra olika formlerna efter Lena Petersons diskussion vunnit betydligt i klarhet.

Litteratur

- Gräslund, A.-S. 1992: "Runstenar — om ornamentik och datering II". *Tor* 24, s. 177-201.
- Herschend, F. 1994: *The recasting of a symbolic value*. Uppsala (Occasional papers in archaeology 3). Societas archaeologica upsaliensis, Uppsala.
- Palm, R. 1992: Runor och regionalitet. Studier av variationen i de nordiska minnesinskrifterna. (Runrön 7.) Uppsala universitet, Uppsala.
- Peterson, L. 1996: "Aft/æft, at och æftir på de nordiska runstenarna — regional variation eller vad?". I: M. Reinhammar (red.), *Mål i sikte. Studier i dialektologi tillägnade Lennart Elmevik*. Uppsala. (Åv. i: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1995. Uppsala 1996.)
- Sawyer, B. 1988: *Property and inheritance in Viking Scandinavia: the runic evidence*. (Occasional papers on Medieval topics 2.) Victoria bokförlag, Alingsås.
- Steinsland, G. 1990: De nordiske gullblekk med parmotiv og norrøn fyrsteideologi. *Collegium Medievale* 3 1990 : 1.
- 1991: Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi. En undersøkelse av hierogami-myten i Skirnismál, Ynglingatal, Háleygjatal og Hyndlujód. Oslo.
- Vestergaard, E. 1984: "Gudrun/Kriemhild — søster eller hustru." *Arkiv för nordisk filologi* 1984.
- 1986: "Continuity and change in Medieval epic and society." I: E. Vestergaard (ed.): *Continuity and change. Political institutions and literary monuments in the Middle Ages*. Odense.
- 1989: "Etnografi og heltedigtning." *Årbog for etnografi og socialantropologi*. 1989.
- 1992: Volsunge-Nibelungen traditionen. Antropologiske studier i en episk traditions transformationer i forhold til dens sociale sammenhæng. (Ph.d.-afhandling ved Det humanistiske fakultet, Aarhus Universitet.) Århus.

Summary

Frands Herschend, A contribution to the discussion on *æftir* and *at* — on account of an article by Lena Peterson.

In a study of rune stone texts some years ago (Herschend 1994, pp. 63 ff.) I argued for a difference in meaning between the words *æftir* and *at* during the 11th century AD in the Mälär valley. I used the divergences among the nouns included in the double formulas *æftir .. ok æftir* and *æftir .. ok at*. In an essay two years later Lena Peterson scrutinized the two prepositions and within her larger discussion considered my interpretation a misunderstanding (Peterson 1996, pp. 245 ff.). She based her argument on the formula *at .. ok at* and considered *æftir* and *at* to be synonyms. In the present article I look at all the four possible double formulas in order to give a clearer picture of the differences in usage between the two words, since, from an empirical point of view, such differences are no doubt at hand. I also look at the differences between *æftir bonda* and *at bonda*. The study ends by showing that *at* is connected to fathers and sons while *æftir* relates more clearly to fathers and husbands. This result is given the following interpretation: *At* is best understood as connected with a Late Iron Age family structure while *æftir* is more clearly connected with the nuclear family in which the father is also his wife's husband, i.e., the family structure introduced during the Middle Ages.

Tabell 1. Ihågkomna i första ledet.

↓formel person→	far	son	make	bror	maka	?(namn)	mbror	s:a
æftir ok æftir	11	5	5	3	2	2	1	29
at ok at	11	4	1	1	0	0	0	17

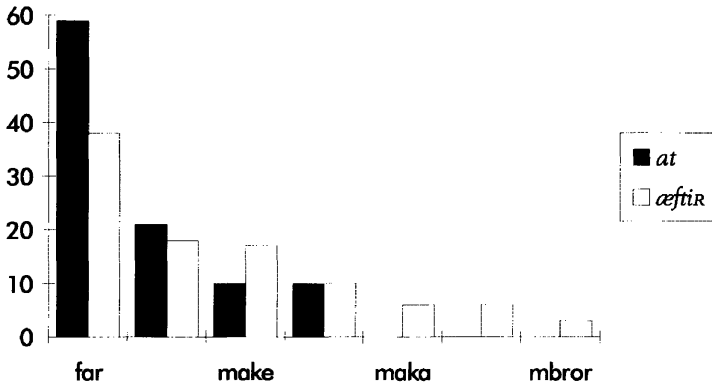

Fig 1. Diagram över den första tabellens fördelning i procent

Tabell 2. Ihågkomna i första ledet.

↓formel person→	far	make	son	bror	?(namn)	summa
æftir ok at	9	5	2	0	0	16
at ok æftir	1	0	2	2	2	7

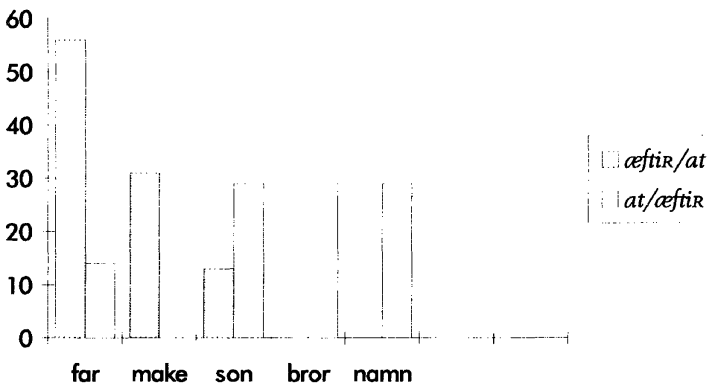

Fig. 2. Diagram över den andra tabellens fördelning i procent

Tabell 3. Ihågkomna i andra ledet.

↓formel person→	far	make	son	bror	maka	?(namn)	övriga	s:a
æftir ok at	0	0	6	5	0	1	4	16
at ok at	0	0	2	5	1	5	5	17
æftir ok æftir	2	1	4	9	2	5	6	29
at ok æftir	0	1	1	1	0	2	1	6

Tabell 4. Ihågkomna i andra ledet.

↓formel person→	far+make	son	bror m.m.	övriga	s:a
æftir .. ok at	0	6	5	5	16
at .. ok at	0	2	9	6	17
æftir .. ok æftir	3	4	13	9	29
at .. ok æftir	1	1	1	3	6

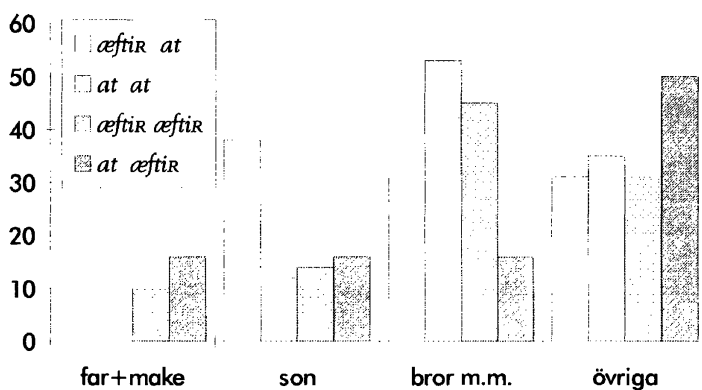

Fig. 3. Diagram över vilka som blir ihågkomna i andra ledet i de fyra olika formlerna.

Tabell 5. Ihåggomna i andra ledet.

↓formel person→	far+make	son	bror m.m.	övriga	s:a
at sist	0 (0)	8 (24)	14 (42)	11 (34)	33 (100)
æftir sist	4 (11)	5 (14)	14 (40)	12 (35)	35 (100)

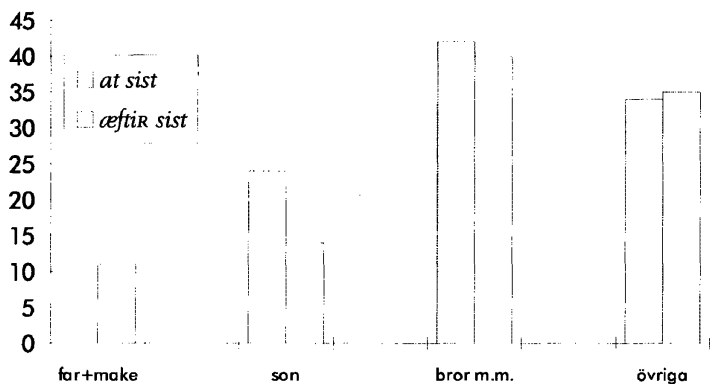

Fig. 4. Diagram över ihåggomna i sista ledet.

Tabell 6. Far och "resten" i procent av de substantiv som följer efter prepositionerna i formlerna *æftir* .. *ok æftir* samt *at* .. *ok at*.

	<i>æftir</i> .. <i>ok æftir</i>		<i>at</i> .. <i>ok at</i>	
	far	resten	far	resten
1 ledet	38	62	65	35
2 ledet	7	93	0	100

Tabell 7. Far, make, make/maka och son i procent av de substantiv som följer efter *æftir* och *at*.

	far		make		make/a		son	
	æftir	at	æftir	at	æftir	at	æftir	at
1 ledet	44	50	22	4	27	4	16	25
2 ledet	6	0	6	0	6	3	14	24

Tabell 8. Bondi i den andra av två formler

	2. <i>at bonda</i>	2. <i>æftir bonda</i>
1 <i>at</i> ...	9	0
1 <i>æftir</i> ...	12	9